

УДК 303.43

СТРАТЕГІЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ

Зінчук Т.О.,
д.е.н, професор
Житомирський національний агроекологічний університет

АГРАРНИЙ ПРОТЕКЦІОНІЗМ: ІСТОРИЧНІ РИСИ, СТАН ТА МЕТОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ В ІНТЕГРАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Постановка проблеми. Подолання наслідків соціально-економічної кризи, яка охопила усі країни світу та ускладнила умови функціонування аграрного сектора економіки, об'єктивно потребує ефективного механізму державного регулювання, особлива роль у якому відводиться аграрному протекціонізму. Адаптація вітчизняного аграрного до сучасних орієнтирів глобалізаційної економіки передбачає активізацію усієї сукупності факторів, спрямованих на ефективну підтримку галузі, внесення істотних змін у зовнішньоторговельну політику захисту товаровиробників, адекватну вимогам СОТ та спрямовану на розкриття багатофункціональної ролі сільського господарства. Незважаючи на тривалий період реформ в аграрному секторі економіки України, інструменти аграрного протекціонізму виявилися неефективними, причому, як внутрішні: у вигляді різноманітних способів державної підтримки, так і зовнішні, які використовувалися в межах торговельно-економічних відносин з зарубіжними країнами. Негативними наслідками непродуманої політики державного регулювання стали порушення цінової еквівалентності та паритетних відносин між аграрним сектором та іншими сферами економіки, відсутність цілеспрямованих, науково обґрунтованих програм розвитку аграрної галузі та сільського розвитку. Водночас, протекціоністська складова розвитку сільського господарства та сільських територій залишається найважливішою складовою Спільної аграрної політики ЄС (САП ЄС) та потребує у зв'язку з вимогами часу і конкретних обставин ретельного вивчення та раціонального використання у вітчизняній практиці державного регулювання. Особливої уваги заслуговує історичний аспект протекціонізму, у якому закладалися основи сучасної, більш спрощеної та раціональнішої політики захисту товаровиробників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній науці питанням державного регулювання аграрного сектора надається надзвичайно важливого значення. Особливої акцентуалізації набуває проблема захисту внутрішнього ринку в умовах кризового стану економіки та загострення конкуренції на зовнішньому ринку між високорозвиненими країнами і країнами, що розвиваються, оскільки вони мають різний рівень державної підтримки товаровиробників сільськогосподарської продукції. Внаслідок чого виникає необхідність дослідження і обґрунтування конкретних заходів аграрного протекціонізму, які б не суперечили політиці вільної торгівлі, підвищували загальну результативність всієї системи державного регулювання процесу відтворення у сільському господарстві і системі агробізнесу. Водночас, агропротекціоністські методи повинні стимулювати соціально-економічний прогрес, а отже ґрунтуватися на єдиних принципах та відповідати характеру сучасних світогосподарських процесів глобалізації та економічній інтеграції. Наукове бачення даних проблем представлено у працях, як вітчизняних вчених: О. Бородіної, В. Губенка, С. Кваші, О. Могильного, В. Юрчишина та інших, так і російських: І. Буздалова, Є. Закшевської, О. Петрикова, Т. Савченко, Л. Уривської та багатьох інших. Серед зарубіжних вчених історичний внесок у становлення теорії та практика аграрного протекціонізму належить М. Трейсі – відомому європейському досліднику. Але, у вітчизняних наукових дослідженнях відмічається деяке відставання у питаннях обґрунтування принципів здійснення, розмірів та пріоритетів протекціоністської підтримки сільського господарства, а отже в розробці самого механізму аграрного протекціонізму.

Постановка завдання. Дослідити концептуальні підходи до системи аграрного протекціонізму в її еволюційному становленні та визначити основні зовнішні напрями протекціоністської аграрної політики на сучасному етапі світового економічного розвитку, її характерні риси в країнах з ринковою економікою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічна категорія “протекціонізм” (від франц. protectionisme, англ. protectionism, лат. protectio – прикриття, захист) у класичному значенні – це економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом уведення великих розмірів мита на певні товари, які ввозяться до країни, а також низка деяких інших заходів [7, с. 770]. Протекціонізм як економічна політика, що націлена на захист національного господарства від іноземної конкуренції, отримала найбільшого розповсюдження та прояву в агропродовольчій сфері. Поряд з існуючими аргументами на користь цієї політики (захист “молодих” галузей, протидія демпінговій торгівлі, умови торгівлі, безробіття), використовуються і спеціальні докази: прагнення до продовольчої безпеки та захист відповідного способу життя сільського населення, бажання зберегти традиційні цінності сільської місцевості, природній ландшафт тощо.

Витоки аграрного протекціонізму закладалися ще в період XVI–XVIII ст., в епоху початкового накопичення капіталу. Відповідно до базових теоретичних засад меркантилізму, на основі яких утворювалися підйоми протекціоністської підтримки, джерелом накопичення національного багатства вважалися активний баланс зовнішньої торгівлі, а основним засобом здійснення такої підтримки – мито. Враховуючи розповсюдження теорії меркантилізму, окремі держави Європи (Великобританія, Португалія, Франція) використовували різні заходи протекціонізму, зокрема, найпоширеніший на той час – диференційований тариф, згідно до якого встановлювалися митні збори залежно від рівня економічного розвитку країни. Однак, протекціоністські заходи даного історичного періоду досить часто виявлялися неефективними, а іноді і такими, що заборонялися правилами міжнародної торгівлі. Так, у зовнішньоторговельних відносинах між країнами мали місце недобросовісні правила торгівлі, коли протекціоністські заходи підмінялися торговельними війнами, жорсткою колоніальною політикою, різкою економічною експансією, тощо. Наприклад, Франція встановила практично заборонені ввізні тарифи на сільськогосподарську сировину. В Росії використовувалися високі ставки ввізних мит на сільськогосподарську продукцію з розвинутих країн світу. І лише з середини XIX ст. більшість країн Західної Європи, завдяки тому, що Великобританія першою з країн – торговельних партнерів відмінила мита на основні види імпортованої сільськогосподарської продукції, перейшла у режим майже безмитної (вільної) торгівлі.

Відродження протекціонізму шляхом запровадження більш цивілізованих механізмів захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції у практиці торговельних взаємовідносин між провідними країнами світу припадає на кінець XIX ст. Відомий дослідник європейських аграрних політик М. Трейсі виділив декілька причин так званої “першою хвилі протекціонізму” [6, с. 223-227]: – збільшення масштабів міжнародної торгівлі зерном та його інтенсивний експорт з основних країн – експортерів (США, Канади, Росії), а завдяки відкриттю Суецького каналу у 1869 р. посилення ролі Австралії та Індії на світовому ринку зерна; – бурхливий розвиток науково-технічного прогресу, який привів до широкого використання холодильної техніки, що у свою чергу сприяло зростанню обсягів поставок на світовий ринок охолодженого м'яса з боку таких країн, як США і Австралія; – падіння цін на зерно та досягнення рекорду мінімальної ціни зерна у 1895 р.; – зростання попиту на тваринницьку продукцію та незначне порівняно із зерном падіння цін на основні види продуктів тваринного походження; – досить чутливе для високорозвинутих країн посилення міжнародної конкуренції на ринках агропродовольчої продукції та інші. Отже, еволюція економічної науки поступово доводила, що антипротекціоністські заходи також не завжди можуть бути однаково вигідними для країн світу, і якою б вільною не була торгівля, вона закономірно приводить до традиційного протекціонізму.

Протягом багатовікової історії торговельних відносин між високорозвинутими країнами світу формувалася виважена, хоча і не позбавлена окремих деформацій, протекціоністська політика, спрямована на стимулювання ефективного розвитку національних галузей економіки та постійне удосконалення механізму її здійснення. Окремі прояви протекціонізму на етапі відродження можна дослідити на прикладі багатьох європейських країн. Так, у Франції у 1881 р. було запроваджено значне збільшення мит на худобу і продукти тваринництва. У 1885–1887 рр. відбулося істотне підвищення митних зборів на зерно з боку основних країн-експортерів. У Австро-Угорщині, Бельгії, Італії, Іспанії, Німеччині, Португалії, Швейцарії, Швеції аграрний протекціонізм набув найбільшого поширення у 1878–1891р.р. У Бельгії та Швейцарії протекціоністські заходи поширювався на імпорт м'яса і м'ясної худоби та практично не використовувалися при ввезенні зерна. В країнах, які виступали активними прихильниками аграрного протекціонізму призупинились і деякою мірою уповільнилися процеси падіння цін, хоча досягти колишнього їх рівня не вдалося. Основні вигоди від цінового регулювання одержали насамперед великотоварні зерновиробники. Звичайно, захищені від прішніх наслідків аграрної кризи, фермери цих країн зазнали менших втрат у доходах, ніж фермери країн, які притримувалися у більшій мірі правил свободної торгівлі. Але наступні негаразди в аграрному секторі довели, що концентрація зусиль на тарифній політиці у цих країнах

призвела до того, що їх уряди не приділяли достатньої уваги конструктивнішим заходам аграрного розвитку. І лише невелика кількість європейських країн не змінювали ринкових засад у торгівельних взаємовідносинах, або використовувала їх досить стримано, що з часом призвело до значного збільшення державних видатків. Насамперед, це стосувалося Великобританії, та, частково, Данії і Нідерландів. Так, аграрна політика Великобританії зводилася до дотримання принципів вільного ринку, Данія та Нідерланди у відповідь на посилення конкуренції здійснили структурну перебудову сільського господарства, переорієнтувавши його на виробництво тваринницької продукції і “захоплення” ринків інших європейських держав. Уряди цих країн змогли протистояти вимогам введення протекціоністських заходів. У результаті фермери прийняли принципи вільної торгівлі, а уряд певними політичними заходами сприяли цьому процесу, організувавши відповідну підготовку та перенавчання товаровиробників. Ефективність таких заходів була підтверджена подальшим посиленням їх експортного потенціалу, особливо продуктів тваринництва, фруктів і овочів. Данія і Нідерланди показали, що аграрну кризу успішно можна подолати шляхом адаптації структури сільськогосподарського виробництва до нових умов, а гнучкість політики щодо аграрного сектора сприяла зростанню його ролі в підвищенні суспільного добробуту за рахунок надходження від експорту.

У період “першої хвилі протекціонізму” негативний вплив тарифної політики на споживачів був не таким помітним, як у подальшому, бо, як уже згадувалося, це не призвело до зростання цін, а деякою мірою уповільнило їх падіння. Однак споживачі були позбавлені можливостей купувати дешевші імпортовані продукти харчування, а зміни у структурі споживання були відкладені на певний період.

Не дивлячись на всі переваги та принципи вільної торгівлі, з початку 30-х рр. XX ст. поряд з продовженням внутрішньої політики протекціонізму, у високорозвинутих країнах спостерігається посилення її зовнішньоекономічної складової, що знаменує початок “другої хвилі протекціонізму”. Наприклад, вже згадана Великобританія, яка раніше активно проголошувала принципи свободи торгівлі та сама їх дотримувалася, повернулася до жорсткої протекціоністської політики, створивши Імперський митний союз. За умов його функціонування англійські товари продавалися на пільгових умовах. Німеччина за допомогою протекціонізму робила спробу взагалі добитися незалежності від імпорту каучуку [1, с. 13].

Запровадження протекціоністських заходів було зумовлено рядом причин як політичного, так і економічного характеру. Серед них можна виділити найголовніші: – збільшення виробництва продуктів харчування в поєднанні зі зростанням світових запасів зерна та економічною кризою 20-30-х років, що знову призвело до різкого падіння цін на сільськогосподарську продукцію; – використання тарифних заходів щодо сільськогосподарської продукції в якості “лінії оборони” для Франції та Німеччини під час кризи сільського господарства в європейських країнах; – використання нетарифних заходів та введення імпортованих квот внаслідок малоефективних тарифних методів відносно окремих видів сільськогосподарської продукції, експортувати яку країни були готові за будь-якою ціною (Данія, Франція); – активне державне втручання в процес упорядкування внутрішніх ринків сільськогосподарської продукції, яке доповнювалося регулюванням імпорту, а в деяких випадках й експорту; – інтервенція на аграрних ринках більшості європейських країн; – посилення політики, спрямованої на досягнення високого рівня самозабезпеченості країн Європи продовольством; – забезпечення гарантованого рівня життя фермерам, особливо у післявоєнні часи, коли різниця між добробутом фермерів та добробутом інших груп населення поглиблювалася; – наростання диспропорцій між великими та малими фермами; тощо. У результаті використання протекціоністських заходів і державного втручання виробники сільськогосподарської продукції більшості європейських країн не зазнали значних економічних втрат від кризи та подолали післявоєнні проблеми нестачі продовольства.

Початок 50-х рр. XX ст. відносно майбутніх перспектив політики аграрного протекціонізму відзначився двома характерними рисами, які зумовлювали необхідність внесення коректив у цю політику: по-перше, сільськогосподарське виробництво більшості країн Європи наздогнало попит на продовольство, що послабило раніше поставлене завдання збільшення виробництва за будь-якою ціною та, по-друге, загострення конкуренції між найбільш розвинутими країнами Заходу, домінуючу позицію у якій стійко утримували США, що об’єктивно вимагало зниження ставок мит та кількісного обмеження імпортованих квот на сільськогосподарську продукцію. У подальшому, з розвитком інтеграційних процесів в Західній Європі та виникненням обмежених певними рамками інтеграційних угруповань, таких як ЄЕС (аббревіатура ЄС з 1989 р.) та ЄАВТ, стало очевидним, що всупереч спробам довести, що вільна від тарифних та нетарифних регуляторів торгівля закономірно приводить до зміни традиційного протекціонізму, виникали нові інструменти захисту внутрішнього та зовнішнього захисту сільськогосподарського товаровиробника. Ці умови і слугували основним поштовхом для введення основних засад Спільної аграрної політики в країнах ЄЕС з подальшою її реформатизацією та удосконаленням, які продовжується дотепер.

Перебіг зовнішньоекономічних подій останніх років демонструє об’єктивну потребу формування та реалізації нових, більш гнучких підходів протекціоністської політики, оскільки без методів захисту

внутрішніх ринків від іноземної конкуренції, країни несуть певні економічні збитки. Інтеграційні процеси в усіх регіонах світу, які набирають обертів в умовах глобалізації світової економіки, ініціюють більшою мірою колективний, взаємно узгоджений протекціонізм, "орієнтири і пріоритети якого в ринковій системі економічних відносин органічно пов'язані з більш високою ефективністю використання обмежених ресурсів" [2, с. 5]. Конкуренція і протекціонізм залишаються сьогодні чи не найбільш конверсійною ділянкою знань у світовій економіці [3, с. 172-173], а дотримання основоположних передумов аграрного протекціонізму дозволяє "реалізувати його визначальну соціально-економічну функцію, тобто забезпечення нормально функціонуючим суб'єктам сільського господарства та всій агропродовольчій системі рівня доходності, необхідного для соціального прогресу і підтримки виробництва в обсягах, адекватних суспільному попиту, реальній ємкості ринку" [2, с. 4].

Цілком очевидно, що для країн, які досягли високого рівня самозабезпечення відбуваються зміни у тарифно-митному регулюванні агропродовольчої продукцією у напрямку її лібералізації. Однак доступ конкурентної продукції на внутрішні ринки здійснюється з урахуванням: – поточного стану національного агропродовольчого ринку; – оцінки кон'юнктури світового ринку продовольства; – інтересів національних сільськогосподарських товаровиробників та споживачів. Безумовно, членство країн в СОТ певною мірою обмежує політику протекціонізму, але враховуючи економічну та соціальну доцільність, не відміння її. Правилами СОТ, у тому числі і митними, передбачено захист та підтримку сільськогосподарських товаровиробників всередині кожної країни – члені цієї організації. Відповідно до Угоди про сільське господарство, в рамках СОТ усі внутрішні протекціоністські заходи в аграрному секторі класифікуються за трьома "скриньками" (жовта, блакитна та зелена), які відповідають її вимогам СОТ.

Так, до "жовтої скриньки" належать заходи щодо протекціоністської підтримки, яка стимулює виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції. Такі заходи спотворюють торгівлю, порушуючи основний принцип справедливої конкуренції на зовнішніх і внутрішніх ринках. При підвищенні витрат на "жовту скриньку" понад торговий рівень вони підлягають скороченню протягом перехідного періоду. Відношенні до "жовтої скриньки" кожна держава повинна взяти на себе зобов'язання із скорочення бюджетного фінансування, що для більшості країн, у тому числі і для України, завжди залишалось дискусійним питанням.

"Блакитна скринька" включає заходи щодо підтримки, які ґрунтуються на фіксованих площах, валових зборах, поголів'ї. Що до них, то їх виділення є своєрідним компромісом між США та ЄС, досягнутим під час Уругвайського раунду переговорів у рамках СОТ. Вони мають перехідний характер і, наприклад, в Україні, не використовуються.

До "зеленої скриньки" віднесені заходи, які не завдають прямого впливу на збільшення обсягів виробництва та торгівлі (підтримка консалтингу, страхування врожаю, боротьба з шкідниками і хворобами у рослинництві та тваринництві, забезпечення соціального розвитку села, охорона навколишнього природного середовища, а також програми регіонального розвитку, тощо). Витрати за цим напрямом не підлягають обов'язковому скороченню при вступі країни до СОТ. Використання заходів "зеленої скриньки" є необхідною умовою функціонування аграрного сектора економіки, оскільки основна частина програм державної протекціоністської підтримки має регулюючий, стабілізаційний, консультативний, інноваційний і соціально значущий характер. Країни ЄС поступово надають переваги заходам підтримки "зеленої скриньки" порівняно з "традиційними" заходами підтримки.

Отже, у різних країнах, які увійшли до СОТ, аграрний протекціонізм, у силу свого соціального значення, набув значного поширення і в перспективі залишається важливою складовою усієї системи державного регулювання економіки. Окрім того, що країни ЄС, а також США, Японія та інші широко використовують аграрний протекціонізм, інтеграційні процеси у світовій економіці привели до виникнення колективного протекціонізму, як системи заходів, через які захищається митна територія регіонального економічного об'єднання.

Для країн, які своє майбутнє пов'язують із інтеграційними процесами, зокрема входженням до ЄС, у тому числі і для України, цей процес також передбачає постійне коригування протекціоністської політики як на національному, так і міждержавному рівні. Йдеться про формування нового ринкового простору та агропродовольчого регіону, які функціонують на єдиних правилах та нормах САП ЄС. За таких умов удосконалення політики аграрного протекціонізму повинно відбуватися: *по-перше*, у бік підвищення конкурентоспроможності суб'єктів вітчизняного аграрного ринку внаслідок чого досягнення позитивних змін балансу експортно-імпортних операцій у рамках європейського та світового ринку агропродовольчої продукції. При цьому логіка дій уряду повинна бути спрямована на кардинально нові заходи, серед яких важливе місце повинна займати система квотування і субсидування виробництва стратегічно важливих видів продукції сільського господарства [4, с. 13] та, *по-друге*, враховуючи багатofункціональну роль сільського господарства, сприймання його не тільки з позиції виконання функцій виробництва продовольчих продуктів, але й виробника суспільних благ, базового інституту сільського розвитку, фундаменту історичних традицій та способу життя певного соціального прошарку

населення, що є основним носієм духовних цінностей сучасного суспільства. Саме останній аспект слід особливо підкреслити, оскільки він вимагає особливого пріоритету протекціоністської підтримки державою шляхом, наприклад, використання фінансових ресурсів спеціально створених у ЄС фондів, зокрема Європейського сільськогосподарського фонду сільського розвитку. У зв'язку з наведеним аргументом "на різних рівнях державного управління заходи підтримки повинні доповнювати один одного та сприяти забезпеченню ефективного функціонування сільської економіки, реалізації соціально-демографічної і соціальної політики на селі" [5, с. 37]; *по-третє*, у напрямі врахування важливості екологічної складової та її ролі у формуванні сучасної САП ЄС на 2007–2013 рр. Насамперед, акцентується на ряді протекціоністських заходів нетарифного характеру (ембарго, квотування, добровільні обмеження тощо), шляхом яких, наприклад, обмежується імпорт генетично модифікованої продукції в країни-члени інтеграційного об'єднання, або продукції, що за екологічними, санітарними, фітосанітарними чи ветеринарними нормами не відповідає європейським та світовим стандартам і несе у собі певні ризики для споживачів.

Таким чином за цими та іншими розглянутими вище напрямками, в країнах світу, з врахуванням їх національних інтересів відбувається протекціоністська підтримка сільського господарства як ключової галузі економіки, яка не заперечується світовим співтовариством, однак коригується у бік зміни її класичних аргументів. Серед великої сукупності передумов ефективного розвитку національної аграрної політики, де мають закладатися нові принципи аграрного протекціонізму, які не суперечать умовам ринкової інтеграційної економіки, одне з найважливіших місць посідає правове забезпечення [8, с. 296].

Висновки з даного дослідження. Існуюча система державної підтримки сільського господарства у розвинутих країнах свідчить про тісний зв'язок між рівнем розвитку економіки і ступенем захисту внутрішнього ринку, загальні механізми якого змінюються відповідно до обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та продовольства. Специфічні зміни політик чітко узгоджуються зі змінами в умовах виробництва: його недостатності, самозабезпечення і перевиробництва. На кожній стадії застосовувалися певні механізми державної підтримки, які спрямовувалися на вирішення цих проблем. Загалом важко назвати ці механізми регулювання сільського господарства в повному розумінні ринковими. Нині державне втручання у сільському господарстві провідних країн світу досягає особливо великих масштабів. Цього можна було б уникнути, якби у минулому (на початку XIX ст.) були ухвалені інші рішення щодо підтримки національних виробників, ніж такі заходи державного регулювання як інтервенція, гарантії доходів фермерів, експортні субсидії тощо. Більше того світова структура виробництва сільськогосподарської продукції, торгівля нею та рівень світових цін сьогодні виглядали б зовсім по-іншому.

З огляду на усі зіткнення та історичні відхилення політики протекціонізму від існуючих наукових економічних концепцій, на сучасному етапі вона залишається ефективним, стимулюючим інструментом системи державного регулювання і одним з важливих напрямів аграрної політики усіх країн світу. Система митно-тарифного регулювання формується під впливом складних і суперечних чинників. З одного боку, внутрішні умови розвитку вимагають проведення протекціоністської митної політики, а зовнішні фактори – її лібералізації. Однак держава не може ігнорувати загальносвітові тенденції лібералізації торгівлі та вимоги міжнародних організацій та водночас проводити політику, що суперечить її внутрішнім потребам та інтересам. Виходом є політика поміркованого протекціонізму, яка вимагає також використання всіх застосованих в інших країнах нетарифного регулювання.

Використання цивілізованих методів протекціоністської підтримки на етапі активізації інтеграційних процесів в світовій економіці спрямовано на підвищення конкурентоспроможності та ефективності сільського господарства, що дозволить у майбутньому зберегти його ключову роль в економіці та забезпечити сталий сільський розвиток.

Література

1. Аграрный протекционизм: научные основы и механизмы осуществления в условиях рыночных отношений (Науч. тр. ВИАПИ им. А.А. Никонова; Вып. 17). – М. : ВИАПИ, ЭРД, 2007. – 472 с.
2. Буздалов И. Н. Аграрный протекционизм как инструмент государственного регулирования сельского хозяйства в рыночных условиях / И. Н. Буздалов // Государственное регулирование сельского хозяйства; концепции, механизмы, эффективность. – М. : ВИАПИ им. А. А. Никонова, "Энциклопедия российских деревень", 2005. – С. 3-10.
3. Кваша С.М. Зовнішньоекономічна діяльність АПК України: стан, стратегія і тактика розвитку / С.М. Кваша. – К. : ЗАТ "НІЧЛАВА", 2000. – 252 с.

4. Савченко Т., Закшевская Е., Урывская Л. Формы государственного регулирования производства сельскохозяйственной продукции / Т. Савченко, Е. Закшевская, Л. Урывская // Международный сельскохозяйственный журнал. – №1. – 2010. – С. 12-15
5. Сельская экономика : Учебник / Под ред. проф. С. В. Киселёва. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 572 с.
6. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран: введение в теорию, практику и политику / М. Трейси; Пер. с англ. В. М. Макеева; Под ред. А. Г. Слуцкого. - СПб. : Экономическая школа, 1995. – 431 с.
7. Словник іншомовних слів / уклад. Л.О. Пустовіт [та ін.] – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
8. Юрчишин В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох / В. Юрчишин. – Київ : Наукова думка, 2009. – 366 с.